

KIRGIZİSTAN ÖRNEĞİNDE POST-SOVYET ORTA ASYA'DA DİNİ KİMLİK SORUNU

Cakşılık ŞARŞEKOV (Zhakshylyk SHARSHEKOV)*

Öz

İşbu araştırmanın amacı SSCB dağıldıktan sonra Kırgız toplumu dini kimliğini araştırmaktır. Ülkede ve dünyada gerçekleşen süreçler çerçevesinde Kırgız dini kimliği ne gibi değişimlere uğradığı, dini kimliğin oluşumunda (değişiminde) hangi faktörler ne kadar güçlü olduğu saptanmaya çalışılmıştır. Post-Sovyet devleti olan Kırgızistan'da ateizm yerine ortaya çıkan 'ideolojik boşluğu' hangi dinlerin nasıl doldurduğu hakkında söz edilmiştir.

Günümüz dini durumun sebeplerini içsel ve dışsal olarak iki ana sebeple açıklayabiliriz. İçsel sebeplere SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan 'ideolojik boşluğun' din tarafından doldurulması, devlet ideolojisinin henüz belirlenmemiş olması, 2014 senesine kadar din-devlet ilişkilerinin 'gevşek' olması, devletin dine 'karışmama' politikası gibi faktörleri dahil edebiliriz. Dışsal etkenlere ise Sovyetler Birliği'nin dağılması sonra 'demir perdenin' ortadan kalkması, insanların ve fikirlerin serbest dolaşımını içeren küreselleşme süreci gibi nedenleri dahil edebiliriz.

Devlet topraklarında faaliyet gösteren farklı din ve dini inanç sistemlerinin etkisini araştırmak son derece önem kazandığı söz konusudur. Heterojen toplumlarda dine dayalı anlaşmazlıkların daha sık olduğu iddia edilir. Çok kısa süre içerisinde Kırgız toplumu dini açıdan heterojen bir topluma dönüşmüş durumdadır. Bundan dolayı dini aşırıcılık, dinler arası çatışmaların önlenmesi gibi sorunlar gittikçe önem kazanmaktadır. Dine dayalı radikal örgütler devletin ideolojik rakibi olurlar ve toplumsal düzenini bozarlar. Ülkenin farklı köşelerinde sık sık patlak veren dini gruplar arasındaki anlaşmazlıkların önüne geçilmesi için gereken tedbirlerin alınmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple ideolojik boşluğu bu tür fikirleri taşıyan örgütler tarafından doldurulması en büyük tehlikedir. Ekonomik ve siyasi yapısı geçiş aşamasında olan Kırgızistan için bu sorun, en büyük meselelerinden birisi haline gelmiş durumdadır. Kimlik

* Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

meselesi, devlet tarafından titiz ve akıllı siyaseti gerektirir, çünkü kimlik, insan ve toplumun görüş, tavır ve eylemlerini belirler. Dine dayalı anlaşmazlıkların önüne geçilmesi amacıyla, devlet, 2014-2020 yılları arası uygulanacak yeni Din Alanına Devlet Konsepti hazırlamıştır ve tüm kanunları yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, İdeolojik Boşluk, Dini Kimlik, Heterojenleşme, Anlaşmazlıklar.

The Issue Of Religious Identity in Post-Soviet Central Asia in the Case of Kyrgyzstan

Abstract

The purpose of this research is to investigate the religious identity of Kyrgyz society after the dissolution of the USSR. In the article it was attempted to identify what kind of changes are taking place in Kyrgyz religious identity within the framework of the processes happening in the country and in the World, what factors are stronger in the formation (change) of religious identity, how and which religions fill the 'ideological gap' that has occurred in the post-Soviet Kyrgyzstan.

Today's religious situation in Kyrgyzstan can be explained with two main reasons, with internal and external causes. Factors such as the absence of state ideology, filling the "ideological gap" by religion, existence of 'loose' religion-state relations, non-involvement state policy to religious area can be included in internal causes. To the external factors it can be included reasons such as extinction of 'Iron Curtain' after the dissolution of the Soviet Union and the globalization process involving free circulation of people and ideas.

It is crucial to investigate the influence of different religions and religious belief systems operating on state territory. It is claimed that disagreements based on religion are more frequent in heterogeneous societies. In a very short period of time, the Kyrgyz society has become heterogeneous in terms of religion. Therefore, problems such as religious extremism and conflicts between religious groups are becoming increasingly important. Religious organizations based on religion become ideological competitors of the state and distort social order. There is a need to take the necessary precautions to avoid disagreements among religious groups that often erupt in different corners of the country. For this reason, filling the 'ideological gap' by religious organizations, carrying radical ideas is the greatest danger. For Kyrgyzstan, whose economic and political structure is in transition, this problem has become one of its biggest issues. The issue of identity requires rigorous and intelligent politics by the state, because identity determines views, attitudes and actions of the society. In order to avoid disputes based on religion, the state had to prepare a new State Concept for the Religion Area to be implemented between 2014-2020 and to re-examine all laws.

Keywords: Kyrgyzstan, Ideological Gap, Religious Identity, Heterogenization, Conflicts.

SSCB dağıldıktan sonra yeni kurulan devletlerin sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları değişime uğramaya başlamıştı. Tüm Orta Asya devletlerinde

olduğu gibi, Kırgız toplumunun yapısında da bu süreç yaşanmaktadır. Bu çalışmada ülkede ve dünyada gerçekleşen süreçler çerçevesinde Kırgız toplumunun yapısı din açısından son 25 senede nasıl çeşitlendiği ele alınmış, SSCB sonrası yeni dini kimliğin oluşumundaki faktörler saptanmaya çalışılmış, ateizm propagandası yerine ortaya çıkan 'ideolojik boşluğu' hangi dinlerin nasıl doldurduğu ele alınmıştır. Bunun yanında devletin din alanındaki siyaseti incelenmiş ve günümüz duruma genel bir bakış sunulmuştur.

Son zamanlar sık sık ortaya çıkan çatışmalardan dolayı, ülkede faaliyet gösteren farklı din ve dini inanç sistemlerinin topluma olan etkisini araştırmak son derece önem kazanmaktadır. Dini aşırılık ve dinlerarası çatışmaların önlenmesi gibi sorunlar gittikçe Kırgız iç ve dış siyasetinin gündemini oluşturmaya başlamıştır. Siyasi ve ekonomik geçiş ya da krizi yaşamakta olan toplumlarda kimliğe dayalı çatışmaların ortaya çıkma olasılığı daha yüksektir ve tam da böyle dönemlerde dini kimlik meselesi önem kazanmaktadır.¹

Kırgız Cumhuriyeti'nin Anayasası'nın 7. maddesine göre,

1) Kırgız Cumhuriyeti'nde hiçbir din, devlet dini ya da mecburi din olarak sayılmaz;

2) Tüm dinler ve dini kültürler devletten ayrıldır;

3) Dini kurumlar ve dini kurum üyeleri kamu kurumlarının faaliyetlerine müdahale etmesi yasaklanmıştır.

Kırgızistan, seküler ve laik bir devlet olduğu için, tüm dinlere eşit muamele de bulunur ve hiçbir dini desteklemez ya da yasaklayamaz (devlet güvenliğine tehdit teşkil eden radikal, terörist yapılanmaların dışında). Aynı zamanda devlet, dini 'serbest' ve 'kontROLSÜZ' bıraktığını da ileri sürebiliriz. 1991 sonrası bağımsızlığını yeni kazanan ve 'demokrasi', 'insan hakları', 'ifade özgürlüğü', 'ibadet özgürlüğü' gibi değerleri yeni benimseye başlayan bir devlet, bu konuda aşırı derecede 'kim ne yaparsa yapsın' fikriyle hareket etmeye başlamıştı. İlk Cumhurbaşkanı A. Akayev'in politikası "Homo Sovieticus" yerine "Kırgızistanlı" kimliğini yaratmaktı.² Bu politkaya göre, "Homo Kyrgyzstanicus"u yaratarak, ülkeyi istikrar ve barış içerisinde tutmayı amaçlamıştır. Akayev'den sonra gelen devlet başkanları bu politikayı devam ettirmişlerdir. Bu sebeple, toplumun dini yapısı inanılmaz derecede çeşitlenmiş durumdadır. Bu 'mozaik', ülkenin kültürel zenginliği olarak algılanabilir. Fakat bu 'mozaikten' dolayı toplumun farklı dini kesimleri arasında anlaşmazlıklar yaşanmaktadır. Devletin din alanına yönelik politikaları bu dönemlerde son derece önemlidir. 1991'den 2014'e kadar olan zaman kesiminde Kırgız Cumhuriyeti'nin dine yönelik politikasının sorunlu olduğu varsayılmaktadır. Günümüzde yeni politika uygulanmaya çalışılmaktadır.

¹ Mikhail Pavlonin, 'Rost Destabiliziruyushego Vliyaniya Religii na Politiku. Problema Narastaniya Fundamentalistskih İdey', (M.C. Павлонин, "Рост дестабилизирующего влияния религии на политику. Проблема нарастания фундаменталистских идей", Информационный гуманитарный портал "Знание. Понимание. Умение"), №3, 2012, s. 17.

² Saltanat Kırdaliev, 'Kırgızistan Örneğinde Post-Sovyet Milli Kimliği', http://www.tasam.org/TR/Icerik/487/kirgizistan_orneginde_post-sovyet_milli_kimligi, (e.t. 21.10.2015).

Din uzmanı Kadir Malikov'a göre, Kırgızistan, (Orta Asya ülkeleri arasından Türkmenistan da aynı şekilde) devlet kurma aşamasında millet bileşenini esas olarak almıştır. Ancak ülkede İslam'ın 'yeniden doğuşu' diye adlandırığımız bir süreç de yaşanmaktadır.³ Bugün Orta Asya'da inanç canlanması yaşanıyor. İslam ve Ortodoks Hıristiyanlığına olan ilgi artıyor ve dünyanın farklı yerlerinden gelen misyonerlerin varlığı da çeşitlilik katıyor.⁴

Bu araştırmada aşağıdaki soruların cevapları aranmıştır:

- 25 senelik süre içerisinde Kırgız toplumu din bakımından nasıl değişime uğradı?

- Devlet din alanına müdahale etmeli midir?

- Günümüz din durumu nasıldır?

Hipotezler:

1) 1991-2014 arası uygulanan devletin din konsepti ve stratejisi 'yumuşak' ve 'aşırı liberal' olduğundan dolayı din alanı gerekli ölçüde denetim altına alınmadı;

2) Kontrol altına alınmayan söz konusu alanda bir ' karmaşıklik' ortaya çıktı. Ülkeye farklı dini sistemler, fikirlerin girmesiyle ülke toplumu heterojenleşmektedir.

Kırgız Toplumunda İslam Öncesi Dinler ve İslam

Günümüz Kırgız toplumunda en yaygın olan din, İslam'dır. Fakat İslam'ın gelmesine kadar Kırgızlar farklı inançlara mensup olmuşlardır. Söz konusu dinlerin etkisi ve izleri bugün de kolay fark edilebilmektedir. Onların en önde gelenleri Gök Tanrı ve Şamanlıktır. Totemizme, amnistizme dayalı dinler Kırgız medeniyetinin şekillendirilmesinde çok büyük güce sahip olmuşlardır. Günümüzde İslam'dan önceki bu dinlere yönelik Kırgız toplumunda 'tanrıçılık' ifadesi kullanılmaktadır. Kırgızların günlük hayatında da Gök Tanrı inancının kavramları halen süregelmektedir. Örneğin, 'Kökö Tenir Koldosun' ('Gök Tanrı Korusun'), 'Menin Kolum Emes, Umay Ene'nin Kolu' (Benim Kollarım Değil Umay Ana'nın Kollarıdır), 'Üyübüzgö Kut Kirsin' ('Evimize Kut Girsin') gibi ifadeler halen kullanılmaktadır. ('Tenir') kelimesi 'ten'- herkese eşit bakan, 'iri' - büyük, alp, kuvvetli anlamını taşımaktadır.⁵ Söz konusu inançların Kırgızlarda uzun süre etkin olabilmesinin sebebi, Kırgızların göçebe bir halk olduğu ile bağlantılıdır.⁶ Sürekli olarak göçen bir halk doğa ile daha yakın bir ilişkiydi ve bu yüzden 'Gök'e' ('Kökö Tenire', gökyüzüne), ateşe ve diğer doğal varlıklara tapılmıştı. Diğer bir sebep ise folklor olduğu varsayılmaktadır. Dini değerler

³ Kadir Malikov - Esen Usubaliyev, 'Osnovnye Harakteristiki Musulmanskoj Obsşiny Kırgızstana', (Э.И. Усубалиев, "Основные характеристики мусульманской общины Кыргызстана Этническая характеристика и особенности идентификации Мусульман Мусульманская община Кыргызстана и политический процесс в стране: подходы к гармонизации отношений между государством и религией", Бишкек, Независимым Аналитическим Исследовательским Центром "Религия, Право И Политика"), 2009, s. 6.

⁴ Noor Borbieva, 'Islam And The International Sector: Negotiations Of Faith In The Kyrgyz Republic', *The Hellen Kellogg For International Studies*, 2009 (3), s. 364.

⁵ Dastan Sarıgulov ile kişisel iletişim, 21.08.2015.

⁶ Joldoshev, 2013, s. 106.

farklı hikayeler, masallar vb. aracılığıyla nesilden nesile geçerek bugüne kadar günlük hayatta da yaşayabilmektedir. Bu dini değerler, İslam'ın gelmesi ve sonradan SSCB dönemi din karşıtı baskılara rağmen kaybolmamışlardır. Örneğin, İslam öncesi var olan Nevruz gibi bayramlar halen kutlanmaktadır ve bu tür etkinlikler devlet düzeyinde gerçekleştirilmektedir. Ülkenin farklı köşelerinde çok sayıda mazarların (şamanlık inancına bağlı kutsal yerler) var olduğuna şahit olabiliriz. Oysa ülke nüfusunu çoğunluğu kendini müslüman olarak tanımlamaktadır.

Kırgızlarda İslam'dan önce çok sayıda farklı dinler vardı. Bunların bazılarının yukarıda değindik. Onların dışında Zerdüştilik, Buddizm, Maniheizm gibi inançların da farklı dönemlerde üstün olduklarının altını çizmekte fayda vardır. İslam'ın Kırgızlara ne zaman geldiği ile ortak görüş mevcut değilse de bu görüşlerin bazılarına değinelim. Kırgızlar, 12. asırdan itibaren vefat edenlerin cesedini yakmayı durdurmuşlardır. Bunun ana sebebi İslam olmasıdır diyen bir görüşün yanında, Kırgızların İslam'ı 16-17. yüzyıllarda Hokand Hanlığı'na dahil olması ile birlikte kabul ettikleri görüş de mevcuttur.⁷ Bunun dışında Orta Asya'da ilk İslam devleti olarak Karahanlılar devleti varsayılmaktadır. Satuk Buğra Han'ın İslam'ı kendisi kabul ettikten sonra, tüm devlete yaydığı ve Kırgızların bu dönemde müslüman oldukları da savunulmaktadır.

Rus Çarlığı Döneminde Kırgızlarda Din

Kırgızların yaşadığı topraklarda 16-17. yüzyıllarda Sufilik akımı yayılmaya çalışılmış, ancak başarıya ulaşamamıştır. Bunda Kırgızlar dini derin olarak kabul etmemiş olduğu iddia edilir. Orta Asya araştırmacısı M.İ. Venyukov, Kırgızlar hakkında: *'bu halk İslam'ın öğretilerini bilmez, hatta tamamen bilmez'* diye yazmıştır. Kazak bilim adamı Çokan Valihanov ise: *'Kırgızlar kendilerini Müslüman derler, fakat İslam'ın şartlarını ve taleplerini pek bilmezler, namaz kılanlar ve oruç tutanlara pek rastlanmaz'* diye yazmıştır.⁸ Bu durum Hokand mollalarının İslam'ı yayma faaliyetlerinden sonra değişmiştir. 1892 senesinde Kırgızistan'da toplam 7 medrese ve 10 cami bulunmaktayken, 1914 yılına gelindiğinde sadece Oş ve Özgön kentlerinde 10'ar cami olmuştur, Oş'ta 8 medrese (1178 öğrencisi ile), Karakol'da (45 öğrencisi ile) 1 medrese açılmıştır.⁹ Bunun neticesinde ülkede İslam hızla yayılmaya başlamıştır. Yurt dışından gelen din adamları kendileri medreseler açmışlar ve ders vermeye başlamışlardır. 1876'da Prjevalsk ilçesinde 12 mektep bulunurken, 1913'te bu rakam 28'e ulaşmıştır. Oş ilçesinde ise 1883'teki mektep sayısı 86'ya çıkmıştır.¹⁰

⁷ 'Religioznye Verovaniya' (Религиозные верования), <http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/culture/lkjhb/>, (e.t. 19.11.2016).

⁸ 'Chto Takoe Tengriantstvo' (Что такое Тенгрианство. Специфические черты религиозных верований кыргызов), <http://tourkg.com/2014/04/religioznye-verovaniya-kyrgyzov.html/>, (e.t. 09.12. 2016).

⁹ 'Religioznye Verovaniya' (Религиозные верования), <http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/culture/lkjhb/>, (e.t. 19.11.2016).

¹⁰ 'Chto Takoe Tengriantstvo' (Что такое Тенгрианство. Специфические черты религиозных верований кыргызов), <http://tourkg.com/2014/04/religioznye-verovaniya-kyrgyzov.html/>, (e.t. 09.12. 2016).

18. yüzyılın 2. yarısında Tatarlar Usuli-Cedid hareketını yaymaya gelmişlerdir. Eski mekteplerden (usuli-kadim'den) farklı olarak, bu tür mekteplerde din derslerinin yanında tarih, coğrafya, aritmetik gibi dersler de verilmiştir.¹¹ Bu tür mektepler Pişpek, Karakol, Çon-Kemin ve diğer yerlerde açılmıştır. Burada eğitim gören öğrencilere daha sonra Ufa ve Kazan'da eğitim imkanı verilmiştir. Bu okullardan mezun olan öğrenciler Türk, Arap ve Fars dillerinde dini ve laik manadaki eserleri yazmaya başlamışlardır.¹² SSCB'nin ilk yıllarında Kırgız devlet adamlarının çoğu söz konusu okulların mezunları olmuşlardır.

Bölgenin Rusya'ya dahil olması ile din alanı değişmeye başlamıştır, çünkü din politikası Rus iktidarı tarafından belirlenmeye başlanmıştır.¹³ Mehmet Yüce'ye göre, İslam'ı durdurma politikasının yanında Rusya tarafından imparatorluk topraklarında yaşayan tüm Rus ve Hıristiyan olamayanları '*Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma*' politikası yürütülmeye başlamıştır. Kazan Üniversitesi'nde Türk dilleri ve dinlerini araştıran Profesör Nikolay İlminskiy, Panslavizm fikrini, Rus dilini ve Ortodoks Hıristiyanlığı yayma projesini üretmiştir.¹⁴ Bunun sayesinde ortak bir kimlik aracılığıyla hükmetme amaçlanmıştır. İlminskiy'in projesi Çar II. Aleksandr tarafından desteklenmiştir. Dönemin Rus Eğitim Bakanı D.A. Tolstov, bununla ilgili: '*Vatanımızın toprakları içerisinde yaşayan bütün halklara eğitim vermemizin sebebi, onları mutlaka Ruslaştırmaktır ve Rus halkıyla kaynaştırmaktır*'¹⁵ demiştir. Bunun neticesinde iki din mensupları arasında sürekli çatışmalar olmuştur.¹⁶ Ruslar tarafından Türk halklarının yaşadığı topraklarda ortak dil ve kültür yeniden canlandırmaya çalışan Gaspıralı İsmail Bey'in faaliyetlerine de engeller konulmuştur.¹⁷ Mehmet Yüce'ye göre, Rusların '*bu kurnaz planı başarılı olmuştur.*'¹⁸ Asya halklarının kimliğini değiştirme projesi SSCB'nin kurulmasına kadar devam etmiştir.

Buna karşı görüş de mevcuttur. Buna göre, Rus Ortodoks Kilisesi hiçbir zaman misyonerlik faaliyetleri ile ilgilenmemiştir. Rus İmparatorluğu döneminde sadece 8 Kara-Kırgız, 2 Türkmen, 3 Özbek ve 1 Tacik Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir.¹⁹ Buna ek olarak, yerel halk arasında misyonerlik faaliyetleri yasaklayan Türkistan Valisi'nin kararnamesi vardı.²⁰

¹¹ '*Religioznye Verovaniya*' (Религиозные верования), <http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/culture/лқјһб/>, (e.t. 19.11.2016).

¹² '*Çto Takoe Tengriantstvo*' (Что такое Тенгрианство. Специфические черты религиозных верований кыргызов), <http://tourkg.com/2014/04/religioznye-verovaniya-kyrgyzov.html/>, (09.12.2016).

¹³ Kanatbek Murzahalilov, '*İslam V Usloviyah Demokraticheskogo Razvitiya Kirgizstana*', *Orta Asya ve Kafkasya Dergisi* (Канатбек Мурзахалилов, "Ислам В Условиях Демократического Развития Кыргызстана: Сравнительный Анализ", Центральная Азия и Кавказ, № 3 (39), 2005, s. 1.

¹⁴ Mehmet Yüce, "Kırgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası", *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Sayı: 9, Mayıs 2006, s. 5.

¹⁵ Yüce, a.g.e., s. 5.

¹⁶ Yüce, a.g.e., s. 6.

¹⁷ Yüce, a.g.e., s. 5.

¹⁸ Yüce, a.g.e., s. 5.

¹⁹ Murzahalilov, a.g.e., s. 4.

²⁰ A. Bedelbayev, '*İz İstorii Deyatelnosti Evropeiskih Missionerov Na Severe Kirgizstana*', (A. Бедельбаев, "Из истории деятельности европейских миссионеров на севере Кыргызстана в

SSCB Döneminde Kırgızlarda Din

Rus Çarlığı'nın devrilmesi ve Sovyetler Birliği'nin kurulması ardından 3 Aralık 1917'de "Rusya'nın Doğusu ve Batısı'nda Yaşayan Müslüman İşçilerine" isimli bir kararname (ferman) çıkmıştır. Bu kararnamede: 'Kendi ülkelinize sahip olun. Kendi hayatınızı kendi isteğiniz ve yapınıza göre yeniden kurun. Hakkınız vardır. Çünkü kaderiniz kendi ellerinizdedir. Biz bayraklarımızla dünyanın tüm acı çeken halklarına barış götüreceğiz.'²¹ denilmiştir. İlk dönemler yürütülen politikalar özgürlükçü (liberal) olmuştur, halkların dillerine ve dinlerine saygı gösterilmiştir. Fakat zaman geçtikçe bu politikalar tamamen değişime maruz kalmışlardır. Diyalektik materyalizmin Marksist yorumlanmasına dayanan ideolojiye ve totaliter karaktere sahip olan iktidar, halkın günlük hayatına bile müdahale etmiştir. Ateizm propagandası yaparak başarıya ulaşmaya çalışmıştır.²²

Eğer Çarlık döneminde Rusların politikası 'ortodokslaştırma' ise, bolşeviklerin politikası da 'sovyetleştirme' idi.²³ 'Ortak Tıp Sovyet Adamı' yaratılmaya çalışılmıştır. Buna göre SSCB vatandaşının dili Rusça, dini ateizm, milleti 'Sovyet' olacaktı.²⁴ Bu politika ile sınıfsız, eşit ve tek kimlikli toplumu yaratma hedeflenmişti. Bu politika kapsamında sadece 1940'ta 12 kilise, 90 cami kapatılmıştır, 1946'ya gelindiğinde Isık Göl ilindeki 92 caminin birisi bile kalmamıştır.²⁵ Devlet ile din arasında düşmanlık ortaya çıkmıştır. Din adamları göz altına alınmış ve baskı kurbanları olmuşlardır. Eskiden dini olan binalar mektep ve kulüplere çevrilmiştir.²⁶ Bunların bazıları 'perestroika' dönemine kadar muhafaza edilebilmişlerdir. Bu politikanın ne kadar başarılı olduğunu 1987'de yürütülen anketler sonucuna bakarak öğrenebiliriz. Bu ankete göre, halkın yaklaşık %70'i kendisini ateist olarak tanımlamıştır.²⁷

Stalin döneminde ise sadece 2. Dünya Savaşı sırasında dine yönelik yumuşak bakıldığı söylenebilmektedir. 1943'te Taşkent'te Orta Asya Müslümanlar Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Bölgenin Müslüman toplumu 40 yıl civarında bu kurum altında denetlendi. Stalin öncesi ve sonrası dine daha ılımlı politikaların uygulandığı açıktır.²⁸ Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Anayasası'nda 'istediği dine inanma ve hiçbir dine inanmama herkesin hakkıdır' maddesi yer almıştır (Kırgız SSCB'nin Anayasası'nı 50. maddesi). Aynı zamanda devlet tarafından yürütülen bir politika vardı ve bu politika çok sertti.

XIX - нач. XX вв"), http://www.ca-c.org/journal/2005/journal_rus/cac-03/06.murzru.shtml, (15.12.2016).

²¹ Yüce, a.g.e., s. 5.

²² Mametbek Mirzabayev, Kırgızistan'da Devlet-Din İlişkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ağustos 2009, s. 46.

²³ Yüce, a.g.e., s. 5.

²⁴ Yüce, a.g.e., s. 5.

²⁵ 'Religioznye Verovaniya' (Религиозные верования"), <http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/culture/lkjhb/>, (19.11.2016).

²⁶ Murzahalilov, a.g.e., s. 6.

²⁷ 'Religioznye Verovaniya' (Религиозные верования"), <http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/culture/lkjhb/>, (19.11.2016).

²⁸ Yüce, a.g.e., s. 6.

Andropov'dan sonra gelen Gorbaçev 'perestroika' ve 'glasnost' politikaları çerçevesinde halkın hayatına daha az müdahale edileceği öngörülmüştü. Bunun sonucunda din tekrardan canlanmaya başlamıştı. Fakat ülkedeki siyasi ve ekonomik krizden dolayı bu politika hayata geçirilememiştir. Zaten kısa vade sonra SSCB, kendisi de ortadan kalkmaya maruz kalmıştır.

Bağımsız Kırgızistan'da Devlet-Din İlişkileri

1991'de yeni ortaya çıkan devletler için birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. O sorunların birisi, kimlik sorunuydu. Yeni kurulan devletlerde bir nevi 'kimlik boşluğu' ortaya çıktı. Bu boşluğu doldurmak için farklı değerler ortaya çıktı ya da yeniden canlanmaya başladı. Bunların birisi dindir. Ekonomik ve siyasi yapısı geçiş aşamasında olan Kırgızistan için bu sorun halen de devam etmektedir. Milli kimlik sorununun henüz çözülmediği açıktır. Bu sorunun çözülmesi, elbette kolay değildir, çaba ve zaman gerektirir. Buna ek olarak, insanların, fikirlerin, kültürlerin serbest dolaşımını kapsayan küreselleşmenin etkisi de büyüktür. 1991 sonrası (SSCB'nin çözülmesi) sonrası bu süreç inanılmaz derecede güç kazanmıştır.

İlk Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in 'Kırgızistan, bizim ortak evimizdir' sloganıyla yürüttüğü politika ülkede yaşayan tüm etnik ve dini grup mensuplarını barış içinde beraber yaşatacağı bir toplumu kurmayı hedef almıştır. 80'den fazla etnik grubu barındıran Kırgızistan, Orta Asya devletleri arasında en demokratik ve insan hakları ve özgürlükleri açısından örnek bir ülke olmaya çalışmaktadır.

Bağımsızlığını ilan ettikten sonra, diğer devletler gibi, Kırgız Cumhuriyeti de resmi bayramlarını ilan etmişti. Bu bayramlar Sovyetler Birliği dönemi kutlanan bayramlar, İslam, Hıristiyan, Fars ve yeni ulusal bayramlar karışımıdır. Örneğin, Kurban ve Oruç (İslami), 7 Ocak Hz. İsa'nın doğum günü ve Pasakalya (Hıristiyan), Nevruz (Zerdüştilik, Fars), 9 Mayıs Zafer Günü (SSCB), 31 Ağustos Bağımsızlık Günü, 5 Mayıs Anayasa Günü ve 31 Ağustos Bağımsızlık (yeni ulusal) gibi bayramlar kutlanmaktadır. Akayev, yeni politikasıyla "Homo Sovieticus" yerine "Kırgızistanlı" kimliğini yaratmaya çalışmıştır.²⁹ "Homo Kyr-gyzstanicus"u yaratarak ülkeyi istikrar ve barış içinde tutmayı amaçlamıştır. Kırgızistan, seküler ve laik bir devlet olduğu için hiçbir dini ya da etnik grubu üstün görmez ve desteklemez mesajını vermeye çalışmıştır. Kırgız Cumhuriyeti'nin, Orta Asya devletleri arasından farklı dini ve etnik gruplara eşit davranan bir ülke olarak tanınmasının sebebi, Akayev'in başlattığı ve ondan sonra gelen devlet başkanları devam ettikleri 'eşitlikçi' ve 'aşırı liberal' politikalar olabilir.

Askar Akayev'in başkanlık döneminde devlet-din ilişkilerini belirleyen temel belgelerden birisi, 16 Ocak 1991'de kabul edilip (Kırgız Parlamentosu Cogorku Keneş tarafından) 31 Aralık 2008'e kadar yürürlükte olan 'Din Özgürlüğü ve Dini Kurumlar' hakkındaki kanun olmuştur. Daha sonra 1993'te Cumhuriyet Anayasası kabul edilmiştir. 1993 Anayasası'nın 1. maddesinin

²⁹ Saltanat Kıdıralieva, 'Kırgızistan Örneğinde Post-Sovyet Milli Kimliği', http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/487/kirgizistan_orneginde_post-sovyet_milli_kimligi_, (21.10.2015).

1. fıkrasına göre, Kırgız Cumhuriyeti, egemen, üniter, demokratik, dinden dışarı, hukuk devleti olan bir cumhuriyettir. 8. maddesinde ise ‘din ve tüm dini tarikatlar (cults) devlet dışı konumdadırlar’, ‘dini temele dayanan siyasi partilerin kurulmasına izin verilmez’ denilmektedir. 15. maddeye göre ise, ‘Kırgız Cumhuriyeti’nde hiçbir insan din ve dini görüşlerinden dolayı hak ve özgürlüklerinden uzak kalmaz.’ 15. maddesinin 5. fıkrasına göre, ‘Kırgızistan’da insan hakları ve özgürlüklerine ters olmayan gelenekler devlet tarafından desteklenecektir.’ 1999-2000’den itibaren İslam ve Ortodoks Hıristiyanlık, ‘gelecekteki dinler’ olarak desteklenmeye başlamıştır.³⁰

Anayasa’nın 1993, 2003, 2007 ve 2010 değişikliklerinde din özgürlüğü ile ilgili maddeler de değişime maruz kalmışlardır.³¹ 2003 Anayasası, vatandaşlara ‘ibadet ve ateist faaliyetlerin özgür olduğunu’, ‘istediği dine ibadet etme, ibadet etmeme, yayma seçeneklerini tanımıştır.’³² 2003 Anayasası’nın 1993 Anayasası’ndan farkı, toplumsal düzen ve toprak bütünlüğünü sağlayacak maddeler eklenmiş olmasıdır.³³ 2005’te kabul edilen Din Alanına Yönelik Devlet Konsepti’nde ‘bazı dinler devlet tarafından desteklenebilir’ ibaresi geçmektedir.

2007 ve 2003 Anayasalarında din ile ilgili maddelerde pek fark bulunmamaktadır. 2010 Anayasası da önceki Anayasaları takip ederek, ‘hiçbir şekilde dini seçme ve ibadet etme konusunda zorlamaya izin verilmeyecektir’ diye ibadet özgürlüğünün altını çizmektedir.³⁴

Günümüzde devlet-din ilişkilerini belirleyen 3 ana belge bulunmaktadır:

- 2010 Anayasası (referandum aracılığıyla değişikli ve eklemeler yapılmıştır);
- Kırgız Cumhuriyeti’nin İbadet Özgürlüğü ve Din Kurumları Hakkında Kanunu (31 Aralık 2008, 282 sayılı Kanun). Bu kanun iki kere değişikliklere uğramıştır (15 Haziran 2011, no. 46 sayılı ve 7 Aralık 2012, 196 sayılı Kanunlar);
- Kırgız Cumhuriyeti’nin 2014-2020 Yıllarına Yönelik Din Alanı Devlet Politikası Konsepti (14 Kasım 2014, 203 sayılı Kanun).

Devleti ve dini karıştırmamak için önlemler öngörüldüğünü fark edebilmekteyiz. Aynı zamanda, bazı dinler devlet tarafından desteklenebildiğine yönelik ibarelerin mevcut olduğuna şahit olabiliriz. Fakat bu ‘çelişkili’ politikanın yanlış olduğu öne sürülmektedir, çünkü bu politika çok yumuşak olduğu ve bu yüzden ülkedeki din durumu ‘karışıklık yarattığı’ iddia edilmektedir. 2014-2020 Yıllarına Yönelik Din Alanı Devlet Politikası Konsepti’nin kabul edilmesinin nedeni de, bu ‘karışıklığı düzeltme’ amaçlı olduğu varsayılmaktadır.³⁵ Devletin önceki stratejisi yanlış olduğu ifade edildi ve yeni bir stratejinin olmazsa olmaz olduğu açıklandı. Aksi halde farklı amaçları olan dini akım-

³⁰ Mirzabayev, a.g.e., s. 46.

³¹ Almaz Esengeldiyev - Dmitriy Kabak, ‘Din Tutuu Erkindigin Ukuktuk Kamsızdoogo Cana Diniy Uyumdardın İşmerdüülün Teskөөgө Saluu’ (‘Дин тутуу эркиндигин укуктук камсыздоого жана диний уюмдардын ишмердүүлүгүн тескөөгө сереп салуу’, Ачык Пикир коомдук фондунун басылмасы), 2011, s. 46.

³² KC 2003 Anayasası’nın 17. maddesinin 2. fıkrası.

³³ KC 2010 Anayasası’nın 20. maddesinin 4. fıkrası.

³⁴ KC 2010 Anayasası’nın 20. maddesinin 4. fıkrası.

³⁵ Orozbek Moldaliyev ile kişisel iletişim, 20.04.2015.

ların, kurumların ülkeye girip (zaten çok sayıda girmiştir) kimliği etkileyerek (bireysel ve milli) ülke güvenliğine tehdit yaratmaktadır. Vatandaşları 'biz' ve 'onlara' bölerek, toplumsal düzeni bozmaya çalışmaktadırlar, az sayıda olsa da dine dayalı çatışmalar yaşanmıştır. Toplumun dini bakımdan heterojenleşmesi söz konusudur. Hoşgörü seviyesi düşük olan heterojen toplumlarda çatışmaların ortaya çıkma olasılığı daha yüksektir.³⁶ Bu tür anlaşmazlıkların önüne geçmek amacıyla, devlet yeni konsept hazırlamıştır ve tüm kanunları yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır.

Bunların dışında (iç hukuk normları) devlet-din ilişkilerini belirleyen uluslararası antlaşmalar vardır. Bunların önde gelenleri, İnsan Hakları Ortak Deklarasyonu, Avrupa Parlamentosu'nun insan hakları ile ilgili kararları, Vatandaşlık ve Sivil Haklar Hakkında Uluslararası Pakt, AGİT anlaşmaları vb.³⁷ Bunlara ek olarak, 'BDT Üyesi Ülkelerinin İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Alanında Uluslararası Yükümlülükler Hakkında Deklarasyon' ve 'BDT İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Hakkında Deklarasyon' gibi belgeleri onaylanmıştır.³⁸

Ülkenin din alanının denetleyen organ, Diyanet İşleri Devlet Komisyonu'dur (DİDK). DİDK, Cumhurbaşkanı'na bağlı bir kurumdur. Ülke sınırları içinde bulunan tüm dini kurumların kayıt altına alınması, faaliyetlerinin denetlenmesi ve değerlendirilmesi gibi sorumluluklarla yükümlüdür.

Ülkede Dinler ve Dini Akımlar

Kırgızistan'da 30'a yakın din ve dini akım faaliyet gösterdiği için çok dinli (polyconfessional) ülke olarak kabul edilmektedir. Çok sayıdaki din ve dini akımların ülkede bulunmasının sebebinden yukarıda bahsettik. KC DİDK'in verdiği resmi verilere göre, ülkede 2864 dini yapılanma faaliyetini yürütmektedir. Onların 2393'ü resmi olarak kayıtlıdır.

Kırgızistan'da mensupları ve kurumları bakımından en büyük din İslam'dır. Burada altını çizmemiz gereken bir husus var. Ülkede devlet organı olan Kırgızistan Diyanet İşleri Komisyonu'ndan ayrı, devlet organı olmayan Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi (KMDİ) de faaliyetlerini yürütmektedir. Toplam olarak, 2321 dini kurum KMDB'nin denetimi altındadır, 1850 camisi resmi olarak kayıtlıdır, 471 cami kayıtlı değildir, bunların dışında 7 il kadılığı, Oş ve Bişkek şehir kadılıkları, 1 üniversite, 9 enstitü, 67 medrese, 68 diğer kurum KMDİ'ne bağlıdır ('Kırgız Cumhuriyeti'nde Dinin Durumu ve Dini Eğitim' adlı Parlamento tartışmaları, 2013:24).

İslam'dan sonra en büyük din, Hıristiyanlık'tır. Bu dine bağlı 372 kurum mevcuttur (49 Ortodoks, - 2, 4 Katolik, 49 Baptist, 31 Yedinci Günün Ad-

³⁶ Steward Harrison Opong, "Religion and Identity", *American International Journal of Contemporary Research*, Vol. 3, No. 6, p. 96.

³⁷ Mamayusupov, 'O Monitoringe Deyatelnosti Gosudarstvennykh Organov v Realizatsii Religioznykh Prav i Svobod' ("O мониторинге Деятельности Государственных Органов в Реализации Религиозных прав и свобод", Государственная Комиссия при Правительстве по Делах Религий), Ош 2004, s. 25.

³⁸ A.O. Protopov, 'Religiya i Zakon, Pravomle Osnovi Svobodı i Deyatelnosti Religioznykh Obyedineniy v stranah SNG' (O. Протопов, "Религия и Закон, правовые Основы Свободы Совести и Деятельности Религиозных Объединений в Странах СНГ", Москва: Юриспруденция), 2002, s. 49-50.

ventistleri, 54 Ellinciler, 21 Lüteran, 36 Presbiteryen, 43 Karizmat, 24 diğer tarikatlar, 17 Protestan, 41 Yehova Şahitleri). İslam ve Hıristiyanlık dışında, 1 Yahudi, 1 Budda, 14 yeni dini akım, 12 Bahai cemaati de bulunmaktadır.

Tablo-1. Kırgızistan'da Dini Kurumlar³⁹

	TOPLAM	İL VE ŞEHİRLERE GÖRE:								
		Bişkek ş.	Batken	Calalabat	Narın	Isıkgöl	Talas	Çüy	Oş	Oş ş.
TÜM DİNİ KURUMLAR	2864	226	321	598	117	188	117	460	749	88
İSLAM:	2476	92	315	577	113	153	106	301	747	72
Kırgızistan Müslümanlar Diyanet Başkanlığı	1	1								
İl kadınlıkları	9	2	1	1	1	1	1		1	1
Camiler	1850	30	168	490	55	85	89	205	678	50
Kayıt altında olmayan camiler	471	18	133	75	52	61	11	64	44	13
İslam okulları	10	2	1	1	1			3	2	
Medreseler	67	3	11	5	2	2	4	21	16	3
Diğer kurumlar	68	36	1	5	2	4	1	8	6	5
HİRİSTİYANLIK:	372	128	6	19	3	33	10	157	1	15
Ortodoks	49	4	3	4		10	2	23	1	2
Rus Ortodoks kilisesinden ayrılan cemaatler	2	2								
Katolik	4	3		1						
Baptist	50	11	1	5	1	6	4	21		1
Yedinci Günün Adventistleri	31	10		2		3	1	13		2
Ellinciler	54	14	1	3	1	4	1	28		2
Lüteran	21	4		2		1	1	12		1
Presbiteryen	36	12				2		19		3
Karizmat,	43	21	1	1		3		16		1
Yabancı tarikatların misyonaları	24	16						7		1
Protestan	17	15								2
Yehova Şahitleri	41	16		1	1	4	1	18		
YAHUDİLİK	1	1								
BUDDİZM	1	1								
YENİ DİNİ AKIMLAR:	14	4		2	1	2	1	2	1	1
Bahai	12	2		2	1	2	1	2	1	1
Scientology Kilisesi	1	1								
Universal Kilisesi	1	1								

Ülkede İslam

Günümüz Kırgız toplumunda İslam'ın rolü giderek yükseldiği açıktır. En azından SSCB dönemi ile karşılaştığımızda İslam'ın 'yeniden canlanma-sı'nın ve yükselmesinin birtakım sebepleri vardır. İlk olarak, Kırgızistan'ın

³⁹ 'Kırgız Cumhuriyetinde Din Durumu Adlı Parlamento Tartışmaları' ("Кыргыз Республикасындагы диний кырдаал жана диний билгм беруу" аттуу парламенттик угууларынан), (05.05.2013), s. 24.

iç yapısıdır. İbadet özgürlüğünü teşvik eden hukuki düzenlemeler, diğer bir neden ise fikirlerin serbest dolaşımını içeren küreselleşme sürecidir. 'Demir perdenin' ortadan kalkması ile bu süreç daha da hız kazandı. Bu iki sebebin dışında 'Komünist ideolojinin yıkılmasının ardından ülke nüfusunun kimlik sorununu yaşamaması' diye adlandırabileceğimiz diğer bir sebep de bulunmaktadır.⁴⁰ Bu 'ideolojik boşluk' ve 'İslam'ın yükselişi' aynı zamanda ortaya çıktılar.

İslam'ın durumu nasıl değişmekte olduğunu görmek için aşağıdaki verilere bakalım. Eğer 1990'da ülkede toplam 39 cami varsa, onların sayısı günümüzde yaklaşık 3400'dür. Farklı kaynaklara göre ülke nüfusunun %80-90'ı kendini müslüman olarak tarif etmektedir. İslam'ın ve diğer dinlerin güçlenmesinin ya da yayılmasının nedeni devletin dine 'karışmama politikasıdır.'⁴¹ Başka bir deyişle, devlet dine karşı son derece ılımlı bir politika izlemiştir.⁴² İslam'ın ülkedeki gücünü farklı örneklerden görebiliriz. Bazı güçlerin müslüman seçmenleri veya müslüman kesimi kendi tarafına çekme isteği buna bir örnektir.⁴³ Ülkede varolan laik ve demokratik olan 'konforlu ortam', bazı dini örgütlere kendi siyasi, ideolojik ve maddi çıkarlarına ulaşmada işlerine yaramaktadır.⁴⁴

25 senelik bir zaman kesiminde tüm dinler, (İslam dini de) halkın değerlerinin, algılarının oluşumunda büyük oranda katkı yapabildiler. Fakat ne kadar etkilediğini ve nasıl etkilediğini tespit etmek oldukça zordur. Sosyal bilimlerde bir etkinin iyi ya da kötü, faydalı veya zararlı olduğunu söylemek kolay değilse de, şunun altını çizmek lazım: Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Kırgızistan'da İslam dini diğer dinlere göre daha da güçlü bir hale geldi. İslami vakıf, birlik ve diğer kurumların sayısı 60'tan fazladır.⁴⁵ Bunların dışında kayıtlı olmayan (KC DİDK sınıflandırılmasına göre) kurumlar da mevcut olduğunu hatırlatalım.

25 sene içerisinde İslam'ın Kırgız toplumuna olan etkisini incelemeye çalışalım. İslam'ın, Kırgız toplumuna olan etkisini 2 başlık altında araştırabiliriz:

1. Çoğunluğun mensup olduğu dinin güçlenmesi ve heterojenleşme kuvvetinin azalması,
2. 1990'larda olan siyasi ve ekonomik istikrarsızlık döneminde halkı 'sakinleştirme'deki rolü.

1. Çoğunluğun Mensup Olduğu Dinin Güçlenmesi ve Heterojenleşme Kuvvetinin Azalması

Ülke nüfusunun müslüman kesimi %85-90'dır.⁴⁶ Tarihsel olarak ülkedeki Müslümanların büyük kısmı Hanefi mezhebinin mensuplarıdır, Şia akımını

⁴⁰ Kadir Malikov - Esen Usubaliyev, 'Osnovnye Harakteristiki Musulmanskoi Obşiny Kırgızstana', s. 6.

⁴¹ Altınbek Joldoshov ile kişisel iletişim, 18.05.2016.

⁴² Mirzabayev, a.g.e., s. 46.

⁴³ Kadir Malikov - Esen Usubaliyev, 'Osnovnye Harakteristiki Musulmanskoi Obşiny Kırgızstana', s. 6.

⁴⁴ Mametbek Mirzabayev, 'Din Sayasatıtağı Cumşak Küçkö Ailandıby?' (Маметбек Мырзабаев, Дин саясаттагы жумшак күчкө айландыбы?) (http://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_blog_myrzabayev/28145824.html, e.t. 29.11.2016).

⁴⁵ 'Tsentry, Fondı, Obyedineniya İslama' Diyanet İşleri Komisyonu sitesinden, ('Центры, фонды, объединения Ислама', Дин Иштери Бююнча мамлекеттик комиссиянын интернет-сайтынын) <http://www.religion.gov.kg/ru/muslim.html>, (e.t. 20.11.2015).

⁴⁶ 'Mapping The Global Muslim Population', *Pew Forum on Religion & Public Life*, V. 10. 2009, p. 1.

ise daha çok Azerbaycan kökenli vatandaşlar temsil etmektedirler.⁴⁷ Müslüman kesminin rakamının (payı, yüzdesi) azalması, olumsuz sonuçlar getirebileceğini öne süren uzmanlar mevcuttur. Bunu müslüman kesimi azalırca, diğer din mensuplarının sayısı çoğalabileceği ve toplumda din temelli çatışmalara neden olabileceği varsayımı bağlantı kurarlar. Heterojen toplumlarda dine dayalı anlaşmazlıkların daha sık olduğunu iddia ederler.⁴⁸

Toplumun homojenliğini yükseltmede İslam'ın etkisi büyüktür. Eğer çoğunluğun mensup olduğu dini destekleyen cemaatler olmasaydı diğer dini akımların daha da güçlü bir şekilde yayılması beklenirdi. 1991'den beri ülkede İslam'ın güçlenmesi, diğer inanç sistemlerine karşı belirli bir derecede 'durdurucu' işlevi yaptığı düşünülebilir. Batı Hıristiyan ve diğer dini akımların gücü daha da yüksek olurdu. Toplumda farklı değer ve görüşlerin olması, bir kültürel zenginlik olabileceği gibi, toplumda farklı kesimler arası çatışmalara neden olabileceğini unutmamalıyız. Yeni kurulan devlette istikrarın korunmasında İslam'ın etkisi oldukça büyüktür sonucuna varabiliriz.

2. 1990'larda Olan Siyasi ve Ekonomik Kriz Döneminde Toplum 'Sakinleştirici' Etkisi ve Diğer Etkileri

Kimlik uzmanı Altınbek Joldoshov, yeni devlette istikrarı sağlamak için İslam'ın katkısı büyük olduğunu savunur. İslam, halkı birleştirdiğini öne sürerek, halkın karşısına çıkan meydan okumalara karşı 'sakinleştirici' güce sahip olduğunu düşünür.⁴⁹ Kimlik krizinin en çok yaşandığı 1990'ların başında böyle bir çözüm olmazsa olmazdı. İşsizlik, enflasyon, belirsizliğin yaşandığı dönemde barış ve güvenliğin sağlanmasında din faktörü gözden kaçırılmamalıdır. O dönemde müslüman ülkelerden maddi ve teknik yardımın geldiğini de unutmamalıyız.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, kimliğin oluşunda dinin etkisi büyüktür. Bireysel ve toplumsal kimliğin oluşumu ve değişiminde katkı sağlama kuvvetine sahiptir. İslam, diğer çoğu dini öğrettiği gibi, ahlak ve adaba büyük önem verir ve toplumun bir nevi terbiyesini, toplumsal ahlakını oluşturur. Toplumdaki algıların ve değerlerin 'iyileştirme' yönünde çalışmalar yapar.

Dinin toplum, devlet güvenliği ve siyasi istikrarlığı için yarattığı diğer etkileri ele alalım. Bu etkileri:

- Dini aşırılık;
- İslam içi ayrılıkçılık, Sunni - Şia, İslam - Gök Tanrı İnancı anlaşmazlıklar başlıkları altında inceleyebiliriz.

Dini Aşırılık

Sadece Kırgızistan'da değil tüm dünyada gündemi oluşturan sorunların birisi, dini aşırılıktır. Kırgızistan, ilk defa bu sorunla 1999'da Batken olaylarında karşılaştı.⁵⁰ Bu sorunun çözülmesi için ciddi girişimler gerekmektedir.

⁴⁷ Murzahalilov, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁸ Pavlonin, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁹ Altınbek Joldoshov ile kişisel iletişim, 18.05.2015.

⁵⁰ Baibolot Abitov, 'Batken Okuyası Soguşpu je Kuralduu Kağılışuubu?', *Erkin-Too Gazetesi* (Байболот Абитов, "Баткен окуясы согуşпу же куралдуу кагылышуубу?" Эркин-Тоо КР (y.t. 13.02.2015), s. 6.

İlk olarak bu sorunların nereden kaynaklandığını öğrenmek ve sonra da bu tür olayların önüne geçme faaliyetleri gerçekleştirilmelidir, çünkü İslam radikalizminin halen ülkeye olan etkisini gözlemlemekteyiz. İŞİD, Hizb-ut-Tahrir gibi terör örgütlerine vatandaşların katılması buna bir örnektir. Suriye’deki silahlı çatışmalara katılan KC vatandaşlarının sayısı yaklaşık 400’dür ve bunların çoğu ülkenin Aravan, Suzak, Kadamcay ilçeleri kökenlilerdir, 249’u etnik köken olarak Özbek asıllı olduğunu varsayan Güvenlik Uzmanı Munara Borombaeva, vatandaşların böyle bir adım atmalarının nedenleri aşağıdakiler olduğunu öne sürer:⁵¹

- Dini cehalet;
- İnsanların içsel (psikolojik) krizi;
- Sosyo-ekonomik sorunlar;
- Sosyo-ekonomik durumu iyi olabilirken, adrenalin, macera peşinde olmak;
- Kendilerini müslüman saymak (zannetmek) ve diğer din mensuplarını yok etmeyi arzulamak.

İçişleri Bakanlığı’nın verdiği verilere göre, Kırgızistan’da 1200’den fazla vatandaş terörle bağlantısı vardır.⁵² 6 milyon nüfuslu ülke için bu rakam küçük değildir. Terör örgütlerinin asıl hedefi din değildir, dini kullanarak siyasi amaçlarına ulaşmaktır, örneğin Hizb-ut-Tahrir terör örgütü.⁵³ Söz konusu örgüt ülkeye 1995’te gelmiştir ve çok kısa vade içinde büyük ölçüde tehditli olabilmıştır.⁵⁴ Mars Sariyev’e göre, ideolojik boşluğu bu tür fikirleri taşıyan örgütler tarafından doldurulması en büyük tehlikedir.⁵⁵ Bu tür örgütler devletin ideolojik rakibi olurlar ve toplumsal düzeni bozarlar.⁵⁶

Ülkede yasaklanmış olan dini örgütler aşağıda gösterilmiştir:⁵⁷

1. El-Kaide,
2. Taliban,
3. Doğu Türkistan İslam Harekatı,
4. Kürt Halk Kongresi (Kongra-Gel),
5. Doğu Türkistan Özgürlük Harekatı,
6. Hizb-ut-Tahrir al-İslami,
7. Cihat Grubu,

⁵¹ Munara Borombaeva, ‘Pyat Priçin Vyezda Kirgizstantsev na Voinu v Siringu’, *KirTAG*, (Munara Borombaeva, “Пять причин выезда кыргызстанцев на войну в Сирию” КирТАГ), <http://kurtag.kg/interview/pyat-prichin-vyezda-kyrgyzstantsev-na-voynu-v-siringu>, (e.t. 06.11.2016).

⁵² Ruslan Kalmatov, ‘Halifat Karaanı - başkı korkunuç’, (Руслан Калматов, “Халифат карааны - башкы коркунуч”), http://www.azattyk.kg/content/kyrgyzstan_jalal_abad_training/26921384.html, (05.12.2016).

⁵³ Murzahalilov, *a.g.e.*, s. 2.

⁵⁴ Aleksei Suhov, ‘Kirgizstan Rol Hizb ut-Tahrir v Radikalizatsii İslama’ *Orta Asya ve Kafkasya Dergisi*, (Алексей Сухов, “Кыргызстан: Роль “Хизб ут-Тahrир” в радикализации Ислама”, *Центральная Азия и Кавказ*), № 6 (48), s. 7.

⁵⁵ ‘V Kirgizstane İdet Borba S Hizb ut-Tahrir’ (“В Кыргызстане Идет Борьба С «Хизб Ут-Тahrир”»), <http://www.counter-terror.kz/ru/article/view?id=247>, (28.04.2016).

⁵⁶ Aleksei Suhov, *a.g.e.*, s. 8.

⁵⁷ ‘Tyuu Salangan Birikmeler’, (“Тыюу Салынган Бирикмелер”, Дин иштери Боюнча мамлекеттик Комиссиясынын расмий интернет-сайтынан), http://www.religion.gov.kg/ru/not_registration_union.html, (17.12.2016).

8. Özbekistan İslam Harekatı,
9. Mun Kilisesi,
10. Cayşul Mahdi,
11. Cund al-Halifat,
12. Ansarulloh,
13. At-Takfir va-l-Hicra,
14. Akromiya,
15. Tihomirov A.A. - Said Buriatsiy'in faaliyetleri,
16. İŞİD,
17. Cephat El Nusra,
18. Katibat Al-İmam Al-Buhari,
19. Cannat Oşıkları.

Din adamı Çubak Calilov, bu tür örgütlerin öğretileri geleneksel İslam'a uygun olmadığını söyler.⁵⁸

Ayrılkçılık

İslam, toplumu homojenleştirme ve diğer dinlerin güçlenmesine karşı bir etki yaparken, aynı zamanda İslam içi ayrılkçılık ortaya çıktığını gözlemlemekteyiz. Aşırı dindarlar ve ılımlı dindarlar arasında anlaşmazlıklara şahidiz. Pavlonin'e göre, anlaşmazlıklar dinler arası olabildiği gibi, dinler içi de olabilir, hatta halkın dindar ve seküler (ve az dindar) kesimleri arasında da olabilir.⁵⁹ Aravan ilçesinde patlak veren kanlı çatışmanın nedeni dindi.⁶⁰ Bunun dışında 2008'de Narın ilinin Kulanak köyünde,⁶¹ 2016'da Çolponata şehrinde ve Calalabat iline bağlı Alabuka ilçesinde yer alan olayları örnek verebiliriz.⁶² Bu çatışmalar, halkın İslami ve Hristiyan (Protestan) kesimleri arasında çıkmıştır. Murzahalilov'a göre, bu tür sorunları önlemek için çok sayıda misyonerlerin gelmesini önlemeliyiz.⁶³

Müslümanlar arası mezhepsel temele dayalı çatışmalar da mevcuttur. Yurt dışından gelen Şia mezhebi mensupları halkı şiileştirme çabasında olduklarını öne süren din adamı Çubak Calilov, buna izin verilmemesi ve Sünnilik, Hanefiliğin desteklenmesi gerektiğini savunur.⁶⁴ İslam'ın yayılmasına sıcak

⁵⁸ Mametbek Mirzabayev, 'Calilov: Şailoogo Baruuu Oülonup Catam' (Маметбек Мырзабаев, "Жалилов: Шайлоого барууну ойлонуп атам"), http://www.azattyk.org/content/kyrgyzstan_region_zhalilov/27044540.html, e.t. 01.06.2016).

⁵⁹ M. Pavlonin, a.g.e., s. 1.

⁶⁰ 'Massovaya Draka na Religioznoi Poçve Proizoşla v Aravanskom rayone', (Массовая драка на религиозной почве произошла в Араванском районе), <https://news.mail.ru/inworld/kyrgyzstan/incident/21353420/?frommail=1>, (e.t. 12.12.2016).

⁶¹ Sagınbek Riskeldiev - Rahatbek Çüytiyev, 'Kulanaktagi Baptist üybülönün 14 çaşar balasının söögün cerge berdirtrey atışat', *De-Facto Gazetesi*, No. 35, yayın tarihi 22.05.2008) (Рыскелдиев Сагынбек, Чүйттиев Рахатбек, 'Куланактагы баптист үйбүлөнүн 14 жашар баласынын сөөгүн жерге бердиртпей атышат') EDIT.

⁶² Mirzayım Canıbek Kızı, 'Emne üçün айрым kыргызстандыктарды көрдөн казып алып чатышат?', <http://theopenasia.net/kg/articles/detail/emne-ch-n-ayrum-kyrgyzstandyktardy-k-rd-n-kazyр-alyр-zhatyshat/>, (Мирзайым Жаныбек кызы, 'Эмне үчүн айрым кыргызстандыктарды көрдөн казып алып жатышат?'), (e.t. 27.10.2016).

⁶³ Kanatbek Murzahalilov, a.g.e., s. 1.

⁶⁴ Çubak Hacı Calilov, 'Aktualduu Tema 'İGiŞ, Siriya Cana Kыргызстандагы Şitter', Nasaat Medya Youtube kanalı, (Чубак ажы Жалилов, "Актуалдуу Тема "Игиш, Сирия Жана Кыргызстандагы

bakmamakta olan diğer bir grup, İslam öncesi Kırgızların mensup olduğu Gök Tanrı inancı mensuplarıdır. Altınbek Joldoshov, bunu İslam'ın çabuk yayılmasına karşı bir tepki olduğunu iddia eder.⁶⁵

Dinin toplum üzerine olan etkisinin hem birleştirici hem de ayrılıkçı olduğunu anlamaktayız.

Ülkede Rus Ortodoks Kilisesi

Ülkede İslam'dan sonra en yaygın dinin Ortodoks Hıristiyanlık olduğunu bilmekteyiz. Sovyetler Birliği'nin çözülmesi ardından ve Rus azınlığının Rusya'ya göç etmeye başlamasıyla söz konusu din temsilcilerin rakamı giderek azalmaktadır. Rus azınlığı, 1989'da yapılan nüfus sayımına göre, 916.558 insanla nüfusun %21,5'i oluşturmuşken,⁶⁶ 2011'de 394.000 insanla halkın sadece %7,2'sini oluşturabilmiştir.⁶⁷

Kırgızistan'da Rus Ortodoks Kilisesi resmi olarak 1871'den beri mevcuttur. Ozmitel, Rus Ortodoks Kilisesi'nin yayılma eğiliminin olmadığını savunurken,⁶⁸ Yüce, İslam ve ROK mensupları arasında çatışmalar olduğunu öne sürer.⁶⁹ Kırgızistan Müslümanlar Diyanet Başkanlığı'nda çalışan din adamı Ravşan Eratov'a göre İslam ve Rus Ortodoks Kilisesi arasında anlaşmazlıklar hiçbir zaman olmamıştır.⁷⁰

Günümüzde 'geleneysel' İslam'ın yanında ROK'nin da devletçe desteklediği bilinmektedir.⁷¹ DİDK'nun sunduğu verilere göre, ülkede 44 kilise bulunmaktadır.⁷² KC DİDK eski başkanı Moldaliyev, İslam ve Rus Ortodoks Kilisesi, dinler arası ilişkileri pekiştirmek için işbirliğine her zaman hazır olduklarını öne sürer.⁷³

Sonuç

SSCB'nin dağılmasından bugüne kadar gelişen olayları inceleme sonucunda devletin dine müdahale etmesi gerektiği sonucuna ulaşmaktayız. Kırgız

Шиниттер” Насаат Медиа, Youtube каналы), <https://www.youtube.com/watch?v=2FmWpAmRzZc>, (9.dakika), (e.t. 19.12.2016).

⁶⁵ Altınbek Joldoshov ile kişisel iletişim, 18.05.2015.

⁶⁶ 'Vsesoyuznaya Perepis Naseleniya 1989 goda. Natsionalny Sostav po respublikam SSSR', ('Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР'), http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=11, (e.t. 22.12.2016).

⁶⁷ KC Milli İstatistik Komitesi, (КР Улуттук Статистика Комитети), <http://www.stat.kg/stat.files/tematika/%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84/%D0%9A%D1%8B%D1%80%>, (e.t. 22.10.2016).

⁶⁸ Ekaterina Ozmitel, 'Pravoslaviye v Kirgizii 19-20 vv', (Екатерина Озмитель, "Православие в Киргизии XIX-XX вв", Бишкек), 2003, s. 22.

⁶⁹ Mehmet Yüce, a.g.e., s. 5.

⁷⁰ Şirin Törögeldiyeva, 'İslam v Pravoslavie Nikogda Ne Konfliktovali V Kirgizstane', (Ширин Тороегелдиева, "Ислам и православие никогда не конфликтовали в Кыргызстане и были основой мира и согласия - ДУМК"), <http://pda.kabar.kg/index.php/society/full/86030>, (13.11.2016).

⁷¹ Orozbek Moldaliyev ile kişisel iletişim, 20.04.2015.

⁷² 'Kattalğan Diniy Birikmeler. Orus Pravoslav Çirköbsüü', ('Катталган Диний Бирикмелер. Орус Православ Чиркөөсү'), <http://www.religion.gov.kg/ru/christian.html>, (07.12.2016).

⁷³ Orozbek Moldaliyev ile kişisel iletişim, 20.04.2015.

toplumunda ortaya çıkan din temelli anlaşmazlıkların önlenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Son 25 sene içinde ülkenin farklı yerlerinde patlak veren çatışmaların bir daha tekrarlanmaması için önlemlerin alınmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Araştırmanın neticesinde aşağıdaki hipotezler doğrulanmış durumdadır:

1) 1991-2014 devletin din alanına yönelik uyguladığı politikası, stratejisi 'aşırı liberal' ve 'gevşek' olduğundan dolayı, din alanı denetimsiz kalmıştır. Bunun neticesinde, ülkeye farklı amaçlı dini yapılanmalar girmiştir ve faaliyetlerini yürütmeye başlamıştır. 1990'larda eski Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in 'Kırgızistan, bizim ortak evimizdir' sloganıyla başlattığı kimlik politikası olumsuz sonuçları yaratmaktadır. Farklı etnik ve dini gruplara 'aşırı derecede' özgürlüğün verilmesinin neticesinde devlet istikrarı ve güvenliğine dini köktencilik, radikalizm ve terörizmin gibi tehditler meydan okumaktadır.

2) Kontrol altına alınmayan din alanında bir 'karmaşıklık' ortaya çıktı. Ülkeye farklı dini sistemler, fikirlerin girmesiyle ülke toplumu heterojenleşmektedir. Devlet, bu tür sorunların önüne geçmek için yeni politikalar üretmektedir.

Günümüz dini durumun sebeplerini içsel ve dışsal olarak iki ana sebeple açıklayabiliriz. İçsel sebeplere SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan 'ideolojik boşluğun' din tarafından doldurulması, devlet ideolojisinin henüz belirlenmemiş olması, 2014 senesine kadar din-devlet ilişkilerinin 'gevşek' olması, devletin dine 'karışmama' politikası gibi faktörleri dahil edebiliriz. Dışsal etkenlere ise Sovyetler Birliği'nin dağılması sonra 'demir perdenin' ortadan kalkması, insanların ve fikirlerin serbest dolaşımını içeren küreselleşme süreci gibi nedenleri dahil edebiliriz.

Pavlonin'in öne sürdüğü gibi, hem dini gruplar arası hem de dindar ve dindar olmayan gruplar arası çatışmalar yeni kurulan devletlerde, geçiş sürecinde yaşayan toplumlarda, ideolojik boşluğun olduğu yerlerde ortaya çıkma ihtimali daha yüksektir. Bu nedenle devletin din alanına dikkatle ve titizlikle politika üretmesi ve uygulaması son derece önemlidir. Kırgız Cumhuriyeti, heterojenleşmeyi önlemek amacıyla İslam'ı (Hanefi mezhebini) yaymayı desteklemektedir. Aynı zamanda dini gruplar arasında hoşgörü ve barışın korunmasına yönelik politika üretmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda 2014-2020 yılları arası uygulanacak yeni Din Alanına Devlet Konsepti kabul edilmiştir.

Kaynaklar

ABİTOV, Baibolot: "Batken Okuyası Soguşpu ce Kuralduu Kagılışuubu?", *Erkin-Too Gazetesi*, 6 (Байболот Абытов, "Баткен окуясы согуşпу же куралдуу кагылышуубу?" Эркин-Тоо КР), 13.02.2015.

'Aravan rayonunda diniy sebepten ulam massalık muştashuu boldu', <http://kyrtag.kg/kg/news/aravan-rayonunda-diniy-sebepten-ulam-massalyk-muhtashuu-boldu>, e.t. 19.06.2016 (Араван районунда диний себептен улам массалык мушташуу болду).

BORBİEVA, Noor: 'Islam And The International Sector: Negotiations Of Faith In The Kyrgyz Republic', The Hellen Kellogg For International Studies, 2009, 364.

BOROMBÆEVA, Munara: *‘Pyat Priçin Vieazda Kirgızstantsev na Voi-nu v Sırıyu’*, <http://kyrtag.kg/interview/pyat-prichin-vyezda-kyrgyzstantsev-na-voynu-v-siryu>, 06.06.2016 (Мунара Боромбаева, “Пять причин выезда кыргызстанцев на войну в Сирию”).

CANİBEK KIZI, Mirzayım: *‘Emne üçün airım kirgızstandıktardı kördön kazıp alıp çatıfat?’*, <http://theopenasia.net/kg/articles/detail/emne-ch-n-ayrum-kyrgyzstandyktardy-k-rd-n-kazyp-aly-p-zhatyshat/>, e.t. 27.10.2016 (Мырзайым Жаныбек кызы, “Эмне үчүн айрым кыргызстандыктарды көрдөн казып алып жатышат?”)

‘Çto Takoe Tengrianstvo’, <http://tourkg.com/2014/04/religioznye-ve-rovaniya-kyrgyzov.html/>, e.t. 09.04.2016 (‘Что такое Тенгрианство. Специфические черты религиозных верований кыргызов’).

‘Diniy Uyumdar’, KC DİDK sitesi, http://religion.gov.kg/KY/religion_organization/, e.t. 26.05.2016 (Диний уюмдар).

Erkin-Too: ‘O Novoi Redaktsii Konstitutsii Kirgizskoi Respubliki’, 61 («О новой редакции Конституции Кыргызской Республики»), (06.07.2010).

Erkin-Too: ‘O Novoi Redaktsii Konstitutsii Kirgizskoi Respubliki’, 40 («О новой редакции Конституции Кыргызской Республики»), 2, (15.01.2007).

Erkin-Too: ‘O Novoi Redaktsii Konstitutsii Kirgizskoi Respubliki’, 40 («О новой редакции Конституции Кыргызской Республики»), (19.02.2003).

ESENGELDİYEV, Almaz - KABAК, Dmitriy: *‘Din Tutuu erkindigin Ukuk-tuk Kamsızdoogo cana Diniy Uyumdardın İşmerdüülün Teskөөgө Saluu’*, Açık Pıkir STK Yayınları, 46, Bişkek 2011. (“Дин тутуу эркиндигин укуктук камсыздоого жана диний уюмдардын ишмердүүлүгүн тескөөгө сереп салуу”, Ачык Пикир коомдук фондунун басылмасы).

‘İGİL, Sırıya Cana Kirgızstandağı Şüitter’, Nasaat Medya Youtube kanalı, <https://www.youtube.com/watch?v=2FmWpAmRzZc>, 9.dakika, e.t. 29.06.2015 (“ИГИЛ, Сирия Жана Кыргызстандагы Шийттер” Насаат Медиа, Youtube каналы).

JOLDOSHOV, Altynbek: “Kabılecilik, Bölgecilik ve Etnisite: Kirgız Kimliği Üzerine Çalışmalar”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 8 (15), 106, (2013).

KALMATOV, Ruslan: *‘Halıfat Kıraanı - Başkı Korkunuc’*, http://www.azattyk.kg/content/kyrgyzstan_jalal_abad_training/26921384.html, e.t. 08.06.2015 (Руслан Калматов, “Халифат карааны - башкы коркунуч”).

‘Kattalğan Diniy Birikmeler. Orus Pravoslav Çirkөөsüü’, DİDK Sitesi, <http://www.religion.gov.kg/ru/christian.html>, 04.04.2016 (“Катталган Диний Бирикмелер. Орус Православ Чиркөөсү”).

KIDIRALİEVA, Saltanat: *Kirgızistan Örneğinde Post-Sovyet Milli Kimliği*, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, http://www.tasam.org/tr-TR/Ice-rik/487/kirgizistan_orneğinde_post-sovyet_milli_kimligi, e.t. 21.05.2016.

‘Kirgız Cumhuriyeti’nde Dinin Durumu ve Dini Eğitim’ adlı Parla-men-to tartışmaları’, (2013). Bişkek: Department for International Development (‘Кыргыз Республикасындагы диний кырдаал жана диний билим беруу’, аттуу Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Билим Беруу, Илим, Маданият Жана Спорт Комитетинин угуулары).

MALIKOV, Kadir - USUBALİYEV, Esen: *‘Osnovnyye Harakteristiki Musul-manskoi Obşiny Kirgızstana’*, Bişkek 2009, Religıya, Pravo i Politika (Маликов Кадыр, Усубалиев Эсен, “Основные характеристики мусульманской

общины Кыргызстана Этническая характеристика и особенности идентификации Мусульман Мусульманская община Кыргызстана и политический процесс в стране: подходы к гармонизации отношений между государством и религией”, Бишкек, Независимым Аналитическим Исследовательским Центром “Религия, Право И Политика”).

MAMAYUSUPOV, Omurzak: ‘O Monitoringe Deyatelnosti Gosudarstvennyh Organov v Realizatsii Religioznych Prav i Svobod’, Oş 2004, Diyanet İşleri Devlet Komisyonu, 25 (Мамаюсупов Омурзак, “О мониторинге Деятельности Государственных Органов в Реализации Религиозных прав и свобод”, Ош: Государственная Комиссия при Правительстве по Делах Религий).

Mapping The Global Muslim Population, Pew Forum on Religion (10), 1, Washington 2009.

MIRZABAYEV, Mametbek: *Kırgızistan’da Devlet-Din İlişkileri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2009.

MIRZABAYEV, Mametbek: ‘Calilov: Şailoogo Baruunu Oïlonup Catam’, http://www.azattyk.org/content/kyrgyzstan_religion_zhalilov/27044540.html, e.t. 01.06.2016 (Маметбек Мырзабаев, “Жалилов: Шайлоого барууну ойлонуп атам”).

MIRZABAYEV, Mametbek: ‘Din Sayasattagi Cumşak Küçkö Ailandıby?’, (http://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_blog_myrzabaev/28145824.html), e.t. 29.11.2016 (Маметбек Мырзабаев, Дин саясаттагы жумшак күчкө айландыбы?”).

MURZAHALİLOV, Kanatbek: ‘İslam V Usloviyah Demokraticeskogo Razvitiya Kırgızstana’, Orta Asya ve Kafkasya, 3 (39), 1, 2005. (Канатбек Мурзахалилов, “Ислам В Условиях Демократического Развития Кыргызстана: Сравнительный Анализ”, Центральная Азия и Кавказ).

MURZAHALİLOV, Kanatbek - MAMATALİYEV, Kanıbek - MAMAYUSUPOV, Omurzak: ‘İslam V Usloviyah Demokratiçeskogo Razvitiya Kırgızstana: Sravnitelni Analiz’, CA&CC, http://www.ca-c.org/journal/2005/journal_rus/cac-03/06.murzru.shtml, e.t. 19.05.2016 (Канатбек МУРЗАХАЛИЛОВ, Каныбек МАМАТАЛИЕВ, Омурзак МАМАЮСУПОВ, Ислам В Условиях Демократического Развития Кыргызстана: Сравнительный Анализ).

OPPONG, Steward Harrison: *Religion and Identity*, American International Journal of Contemporary Research, 3 (6), 96, 2013.

OZMİTEL, Ekaterina: ‘Pravoslaviye v Kırgızii XIX-XX vv’, Bişkek: KRSU, (Екатерина Озмитель, “Православие в Киргизии XIX-XX вв”, Бишкек: КРСУ), 2003.

RISKELDİEV, Sağınbek - ÇÜYTİEV, Rahatbek: ‘Kulanaktağı Baptist Üybülönün 14 Caşar Balasının Söögün Cerge Berdirtpey Atışat’, De-Facto Gazetesi No. 35 (Рыскелдиев Сагынбек, Чүйтиев Рахатбек, ‘Куланактагы баптист үйбүлөнүн 14 жашар баласынын сөөгүн жерге бердиртпей атышат’), 22.05.2008.

PAVLONİN, Mikhail S.: ‘Rost Destabiliziruyushego Vliyaniya Religi na Politiku. Problema Narastaniya Fundamentalistskih İdey’, Znanie, Ponimanie, Umenie, 3, 17 (Михаил С. Павлонин, “Рост дестабилизирующего влияния религии на политику. Проблема нарастания фундаменталистских идей”, Информационный гуманитарный портал “Знание. Понимание. Умение”), 2012.

ПРОТООПОВ, А.О.: *'Religiya i Zakon, Pravovie Osnovi Svobod i Deyatel'nosti Religioznyh Obyedineniy v stranah SNG'*, Moskova 2002, Yurisprudentsiya (А.О. Протопов, "Религия и Закон, правовые Основы Свободы Совести и Деятельности Религиозных Объединений в Странах СНГ", Москва: Юриспруденция).

'Religioznye Verovaniya' (Религиозные верования), <http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/culture/lkjhb/>, e.t. 25.05.2016.

SUHOV, Aleksei: "Kirgizstan Rol Hizb ut-Tahrir v Radikalizatsii İslama", *Orta Asya ve Kafkasya*, 6 (48), 7 (Алексей Сухов, "Кыргызстан: Роль "Хизб ут-Тахрир" в радикализации Ислама", Центральная Азия и Кавказ).

TÖRÖGELDİYEVA, Şirin: *'İslam v Pravoslavie Nikogda Ne Konfliktovali V Kirgizstane i bili osnovoi mira i soglasiia - 'DUMK'*", <http://pda.kabar.kg/index.php/society/full/86030>, 13.06.2016 (Ширин Торогельдиева, "Ислам и православие никогда не конфликтовали в Кыргызстане и были основой мира и согласия - ДУМК").

'Tsentry, Fondı, Obyedineniya İslama' DİDK sitesi, <http://www.religion.gov.kg/ru/muslim.html>, 20.05.2016 ("Центры, фонды, объединения Ислама", Дин Иштери Бююнча мамлекеттик комиссиянын интернет-сайтынын).

Vedomosti Cogorku Keneşa Kirgizskoi Respubliki (5.5.1993). *'Kirgız Respublikasının Konstitutsiyasın Koldonuuga Kirgizüü Cönündö'* Kirgız Respublikasının Mızamı', № 1186-XII ("Кыргыз Республикасынын Конституциясын колдонууга киргизүү жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамы; Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 1993 г. // Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. - 1993. - Ст. 175).

Vedomosti Verhovnogo Soveta Kirgizskoi SSR (1978). *'Konstitutsiya (Osnovnoi Zakon) Kirgizskoi Sovetskoj Sotsialistiçeskoj Respubliki'*, 50 (Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР (1978). Конституция (Основной Закон) Киргизской Советской Социалистической Республики // № 50).

Veçerniy Bişkek (17.11.14) *'2014-2020 cıldarga Kirgız Respublikasının dinit çöyrödögü mamleketтик Kontseptsiyası'*, 203 ('2014-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын Концепциясы').

'V Kirgizstane İdet Borba S Hizb ut-Tahrir', <http://www.counter-terror.kz/ru/article/view?id=247>, e.t. 28.04.2016 ("В Кыргызстане Идет Борьба С «Хизб Ут-Тахрир").

'Vsesoyuznaya Perepis Naseleniya 1989 goda. Natsionalny Sostav porspublikam SSSR', http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=11, 22.04.2016 ("Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР").

YÜCE, Mehmet: "Kirgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası", *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 9, 2006.